

HERRHAMRA KVARN

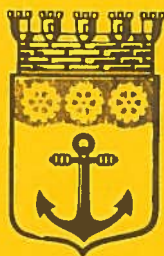
Ankarudden, Torö

Sven Fornarve -80

Herrhamra kvarn

Kort historik av Sven Fornarve

NYNÄSHAMNS KOMMUN

KULTURKONTORET

Herrhamra kvarn, Ankarudden, Torö

Kort historik.

Inledning.

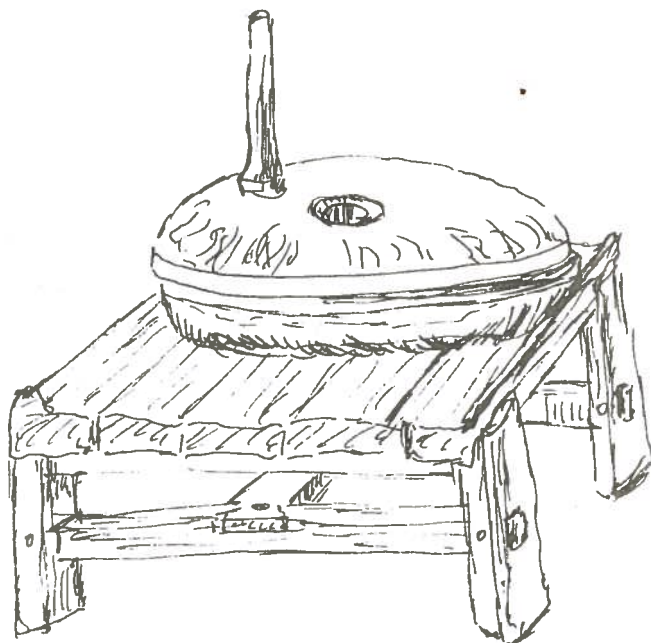
Så länge man odlat säd, så har man också haft behov av att kunna mala den till mjöl.

Redan på yngre stenålder hade man lärt sig att odla på särskilda åkrar. Tidigare hade man levt av det naturen gav utan mänskliga insatser.

Det äldsta sättet att krossa säden var att använda ett slags mortel. Vissa infödingsstammar gör så än i våra dagar.

Senare kom handkvarnar av olika konstruktion. Den äldsta typen hade ett runt stenhjul med en genomgående axel. Den rullades fram och tillbaka över en flat sten och på så sätt krossades säden. Den flata stenen slets så småningom ner och en skåra bildades där den rullande stenen förts fram och tillbaka.

Med tiden lärde man sig att rotera en rund sten mot en underliggande. I mitten på den övre stenen gjordes ett hål, där säden hälldes ner och nära ytterkanten anbringades en pinne som handtag för att klara vridningen.

Handkvarn

Sven Jönsson 77

Det var ett tungt arbete att mala säd på en handkvarn och snart funderade man ut sätt att använda naturens kraftresurser - vind och vatten.

Vattenkvarnarna blev sannolikt de vanligaste och den enklaste av dessa är den s.k. "skvaltän", där man helt enkelt försett den undre vågräta stenen med en lodrät axel och på denna längst ned anbringat skivor eller vingar som bringats att rotera av vattnet. Kvarnen placerades grensle över ett strömmande vatten. Oftast var det fråga om mindre bäckar, som endast hade tillräcklig vattenmängd höst och vår. Malningstiderna fick rättas därefter och så hade man att lagra mjölet i mellanperioderna.

Större vattenkvarnar drevs med en vågrät axel och ett större vattenhjul. Ibland hade man kuggutväxling så att stenarna kunde läggas vågrätt, men ibland stod stenarna lodrätt och axeln drev direkt.

Av flera skäl blev inte väderkvarnarna lika vanliga i vår trakt. Här fanns gott om små vattendrag, vilket kan vara en förklaring. Väderkvarnen var också en mer komplicerad konstruktion att göra.

Tidigt hade statsmakten insett, att här fanns en inkomst att hämta. Redan Gustav Wasa hade på 1500-talet börjat skattlägga kvarnarna. Restriktionerna var också hårda för den, som ville bygga en kvarn. Genom dessa förhållanden kunde Kronan ha full kontroll över hela denna näringsgren.

Under 1800-talet kom i olika omgångar flera uppmjukningar av bestämmelserna och den 30 dec 1863 utfärdades en kungörelse, som helt släppte kvarnnäringen fri. Detta är förklaringen till att det just under 1860-talet kom att byggas ett flertal kvarnar över hela vårt land.

I vår trakt byggdes tre väderkvarnar under 1860-talet. Det var Herrhamra kvarn på Torö, Stennäs kvarn på Lisö och Nora kvarn på Mörkö. (Den sistnämnda är sedan 1930-talet placerad på Torekällberget i Södertälje, där den ingår i Östra Södermanlands museums samlingar).

Det var samma byggmästare, F.G.Jernberg, som uppförde alla tre.

Väderkvarnar finns i två olika modeller.

"Stubbamöllan" är så konstruerad, att hela kvarnhuset vilar på en central stolpe (stubbe). När kvarnen skulle vridas i vind, så vred man således hela kvarnen. Oftast går en lång axel ut på motsvarande sida där vingarna sitter och ytterst på axeln brukar ett vagnshjul finnas. Tack vare denna axel fick man kraft att vrida hela kvarnhuset.

"Hättekvarnen" är den andra typen.

Här är kvarnhuset fast och endast takdelen (hättan) kan vridas. Man hade då en vev med utväxlingsanordning inne i kvarnen och denna påverkade ett kuggdrev, som löpte runt hela takfoten. Vingarnas axel utgick genom en utbyggnad på taket. Hättan vilade på ett antal rullar och var givetvis rund till formen. Kvarnhuset var oftast mångkantigt men avslutades upptil i en rund form, som svarade mot takets - hättans - runda form.

Herrhamra kvarn.

Herrhamra kvarn var en sk hättekvarn. Den var relativt spensligt byggd om man jämför med Stennäs och Nora kvarnar.

Kvarnen började uppföras 1857, således sex år innan den slutgiltiga kungörelsen av år 1863 kom. Anledningen till detta är gåtfull. Möjligen "låg det i tiden" att lättnader var att vänta. En del uppmjukningar av de hårda bestämmelserna hade också kommit redan på 1830-talet, då man sagt att husbehovskvarnar fritt kunde användas. Herrhamra kvarn kunde kanske ses som en sådan - åtminstone av ägaren själv. Självklart var annars avsikten med kvarnen att den skulle bli en sk tullkvarn, där man malde för en viss tull d v s som betalning fick man viss mängd säd per tunna. Redan på 1840-talet fanns en dräng vid Herrhamra, som tidigare varit mjölnare. Det var Lars Boman, som inflyttat från Ytter Selaö. Troligt är väl, att hans erfarenheter utnyttjades, när kvarnen senare byggdes. Han fick snart torpet Ankarudden, som sedan skulle bli mjölnarens bostad så länge kvarnen fungerade. I slutet av 1850-talet står det "torparen eller mjölnaren" Lars Boman i husförhörslängden.

Lars avled 1861, men hade tydligen hunnit lära upp sin son August Vilhelm Boman, som vid faderns död flyttar in i torpet från Västankärr, där han arbetat som dräng. Till 1868 stannar August och flyttar då till Södra Svärdsö. Äldre brodern Gustav Adolf Boman blir nu mjölnare. Han kommer från Sorunda och stannar 11 år som Herrhamras mjölnare. 1879 flyttar han till Krokskär. Rättaren vid Herrhamra gård, Karl Erik Andersson, tar nu över och flyttar in i Ankaruddens torp. 1872 hade han gift sig med Sorunda-flickan Anna Sofia Svensson och paret har två söner Karl Ludvig och Johan Hjalmar. I stugan bor också Karl Eriks mor Anna Stina Olsdotter. 1881 dör modern och under ett år försöker man sig också på att ha piga i huset. Yngste sonen Johan Hjalmar avlider 1891 endast 14 år gammal. Drygt 20 år stannar Karl Erik Andersson som mjölnare vid kvarnen och efterträds av Karl Gustav Hedlund, som dock blev änkeman 1904 med fyra små barn, det yngsta 1 månad gammal och det äldsta 10 år. Det blev väl alltför besvärligt att klara problemen och 1906 flyttade han till Österhaninge. Mjölnare vid kvarnen blev nu August Alfred Nilsson, som varit torpare vid Västankärr. Han och hans hustru Emma Matilda hade stor familj med nio barn. En av sönerna skulle senare återkomma till Ankarudden och bli mjölnare - kvarnens siste - nämligen Anton Eugen Nilsson. Fadern hade kvarnen till 1912, då familjen flyttade till Sorunda. Nästan ett år stod stugan tom, men 1913 i augusti kom mjölnaren Frans Oskar Karlsson och stannade i 6 år, varefter han utflyttade till Krokskär. Då tillträdde förutnämnde Anton Nilsson och drev kvarnen till 1925. Mot slutet hade man en fotogenmotor som kraftkälla i stället för vindkraften. Mjölnerbostaden stod sedan tom en tid och 1929 blev det Herrhamras fiskare, som bodde där. Knappa 70 år fungerade således kvarnen och sedan var det slut med den epoken.

Kvarnens funktion.

Herrhamra kvarn var i funktionen lik de andra båda. Stennäs kvarn på Lisö och Nora kvarn på Mörkö (nu på Torekällberget i Södertälje).

Kvarnbyggnaden var i tre våningar.

Mitt i kvarnen var den så kallade "hjärtstocken" placerad.

Det var kvarnens huvudaxel, som i botten hade en tapp av järn. Den vilade i en lagerbox - en fyrkantig järnplatta med hål för tappen. Denna järnplatta eller dyna, som den kallades var ställbar med skruvar. Det var ju utomordentligt viktigt, att hjärtstocken stod exakt mitt i kvarnhuset, så att drevet från vingarna alltid låg an mot hjärtstockens drev.

På huven eller hättan var en uppbyggnad, där axeln till vingarna gick ut. Denna axel låg inte alldeles vågrätt utan lutade en aning uppåt. Vingarna var således inte lodrätt monterade utan lutade lite bakåt. På drivaxeln fanns det således ett drev, som var anpassat till ett annat drev på hjärtstocken.

Ursprungligen var dessa drev av trä med kuggar av vitbok. Dessa drev byttes senare mot metaldrev, som också dessa numera är borta.

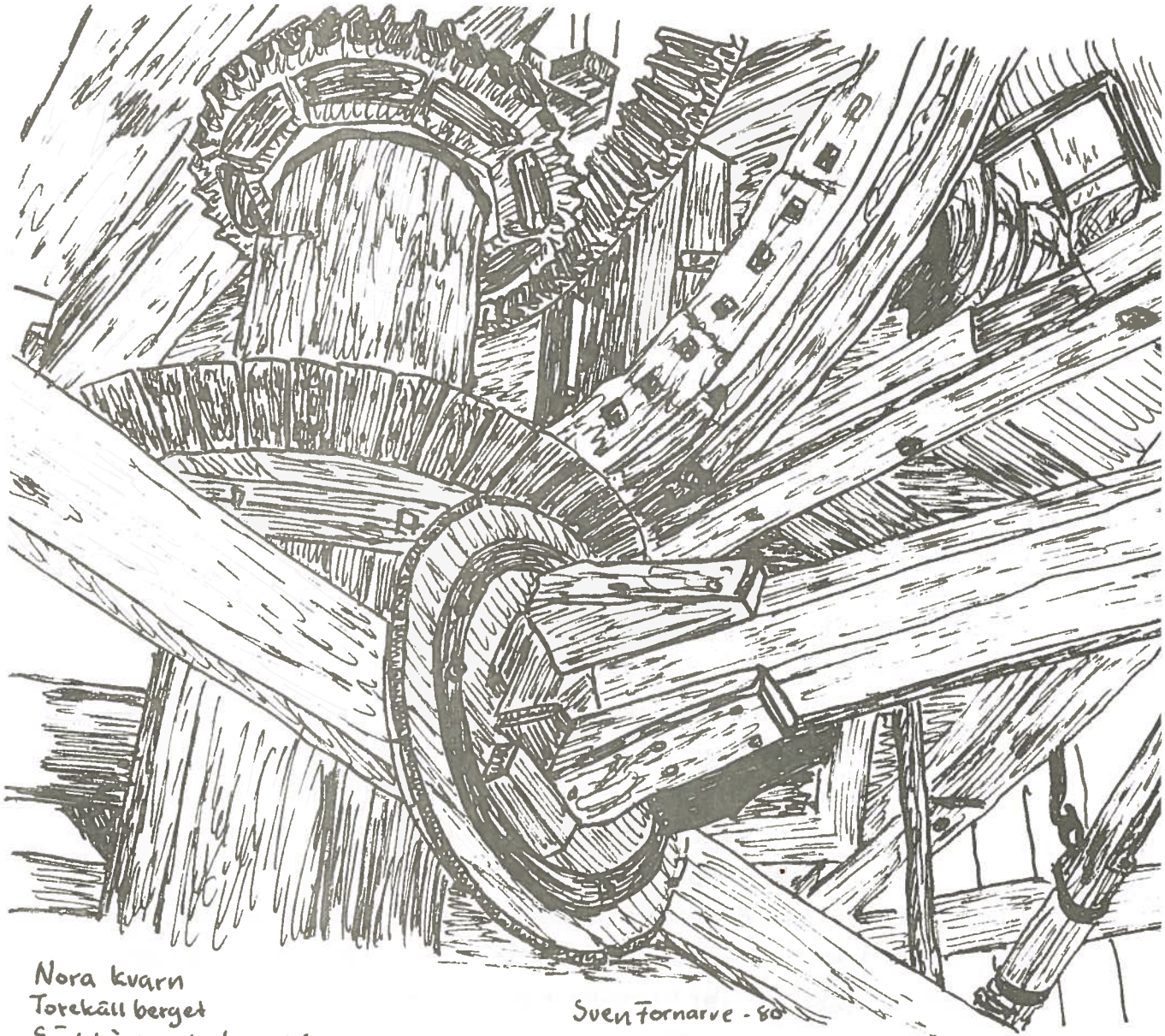
Strax under huvuddrevet fanns också en slirkoppling till säckhissen (se teckning nästa sida). Med en hävstångsanordning kunde säckhissens drev tryckas mot ett motsvarande på hjärtstocken. Då röterade säckhissens axel och kättingen lindades upp på denna. Genom kvarnens olika våningar drogs så säckarna med säd hitupp. I varje golv fanns ett par luckor, som kättingen passerade mitt emellan och säcken öppnade luckorna när den passerade. Dessa slog sedan igen omedelbart efteråt.

Översta våningen kom således att bli lagerlokal för säden och här fanns också de trattar, som ledde ner till stenarna i nästa våning.

På översta våningen fanns också spelet som man använde att vrida hättan eller huven med. Genom ett fönster kunde man se en vindflöjel och huven vreds till dess att vingarna stod exakt i vind.

På denna våning fanns också bromsen till kvarnen. Det var ett stort trähjul på axeln, som hade läderklädda klotisar runt om. Dessa gick att dra åt med en skara

Bromsen kunde inte användas när kvarnen gick för fullt. Då blev värmen så stor, att det slog eld. Man måste först vrida kvarnen "ur vind" innan bromsen slogs till. Sedan låstes kvarnen genom att man sköt in en kraftig stång i hjulen så att dessa inte kunde rotera.

Nora kvarn
Torekäll berget
Säckhiss och huvuddrev

Sven Fornarve - 80

Lädrer på bromsklotsarna utsattes givetvis för en våldsam nötning. Här använde man läder från en gammal galt. Det var man noga med att ta tillvara för just detta vid slakten. Det var det starkaste läder man kände till.

På våning två fanns stenarna placerade. Det var tre par stenar vid Herrhamra kvarn.

Stålstenar kallades de stenar man använde för malning av mjöl. Dessa var ursprungligen naturstenar av en hård bergart, men ersattes senare av konstgjorda stenar.

Gröpstenar kallades de stenar, där man malde gröpe, som användes att utfodra djuren.

Dessa var av sandsten och således mjukare än de andra. Stearnna var på malsidan försedda med ett inhugget mönster, som var olika för stålstenar och gröpstenar. Huggningen av kvarnstenarnas mönster var en viktig och svår konst. Den måste vara exakt för att malningen skulle bli riktig. Den övre stenen hade ju sitt mönster på undersidan. För att kunna hugga den måste man kunna lyfta och vända stenen. Då använde man en galge med s k "syskonhakar", som i sin tur satt fastsatta i en lång gängad skruv med en kraftig vingmutter i överdelen. (Se teckning nästa sida)

Det var den undre stenen, som roterade i varje stenpar. Axeln gick ner genom golvet till den undre våningen, där ett drev fanns till varje sten.

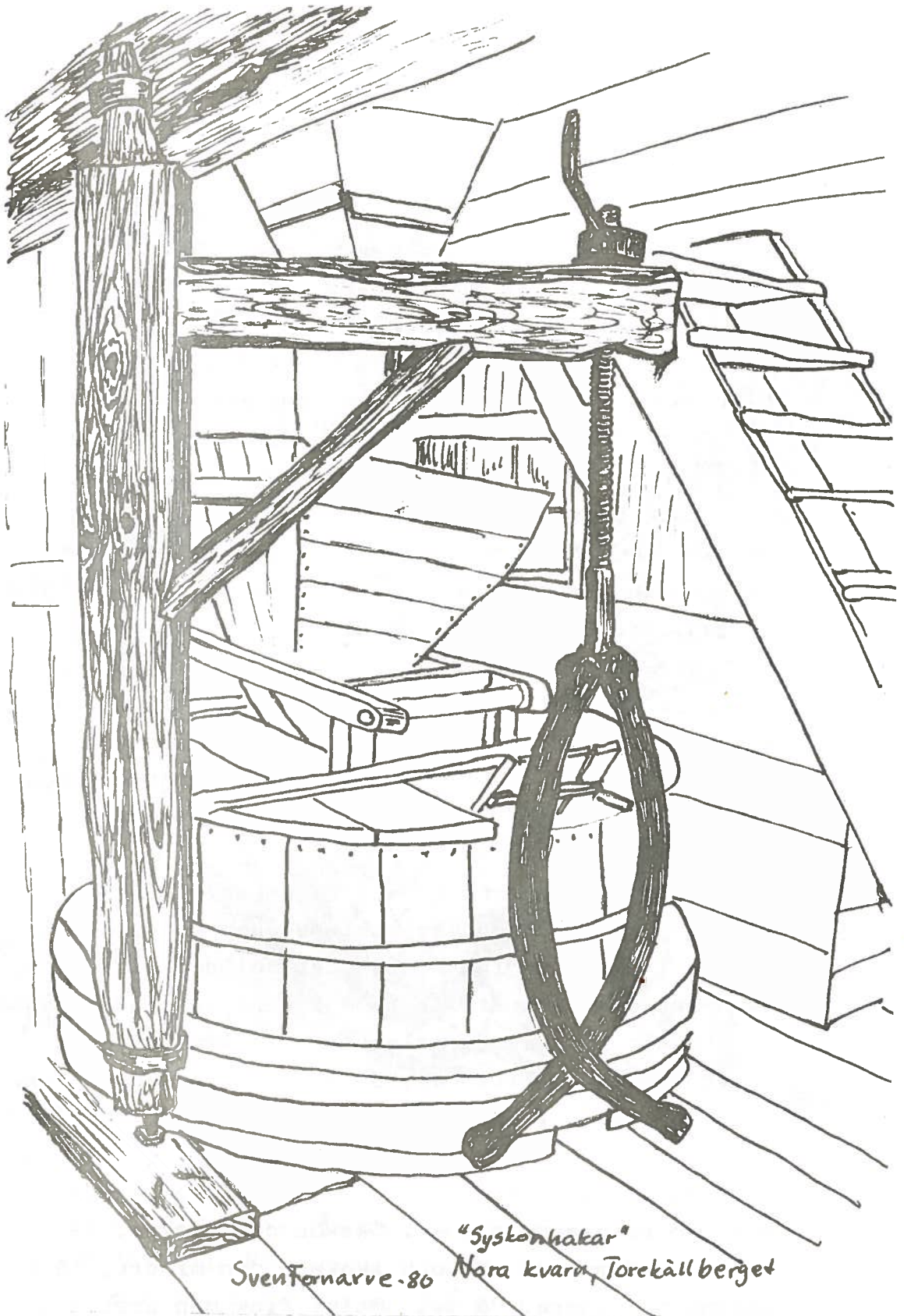
Den övre stenen låg således still. Det var ytterst noga när man satte fast stenarna på plats, att de kom exakt i vågrätt läge. För att fixera dem absolut på plats använde man kilar, som sedan övergöts med harts. Detta måste ske sommartid, när stenarna var lagom varma.

Runt varje stenpar fanns ett "stenkar". Det var en rund trälåda, där mjölet samlades upp och sedan fördes ner till nedre våningen, där det sällades.

Stenarna gick att ställa in mot varandra med en spak, så att man fick lagom malavstånd mellan dem.

I övre stenens mittenhål, "ögat", hölls säden ner. Det var via en tratt som i botten hade ett ställbart spjäll och en s k "skakare". Det var en platta, som bringades att skaka medelst en pinne, som släpade mot den roterande stenen. Skakade den mycket, så släppte den ned mycket säd och skakade den mindre, så blev strömmen svagare. På det sättet fick man precis lagom med säd ner mellan stenarna.

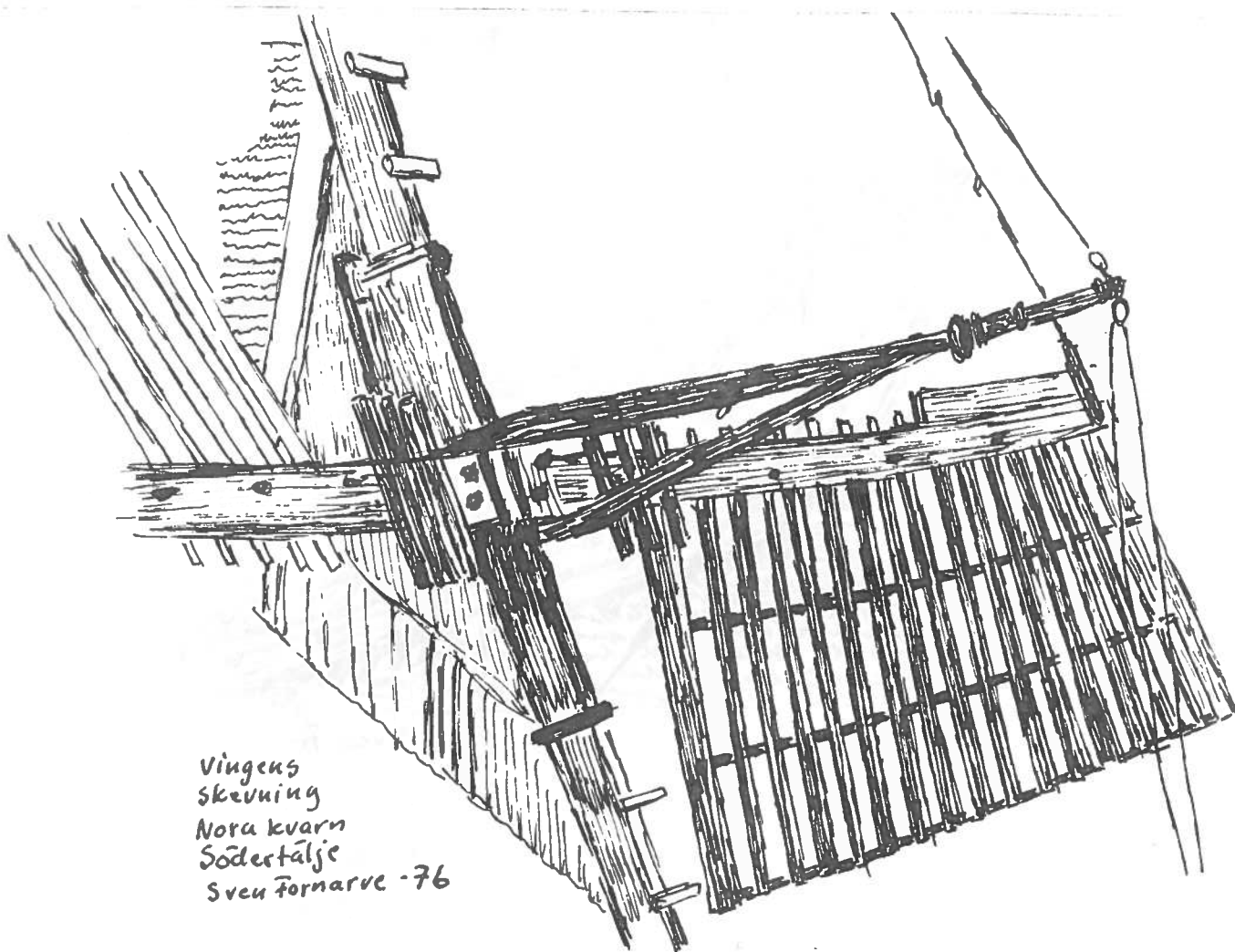
Understenen hade sedan en "raka", som följde med i rotationen och rakade ner mjölet i den tratt, som ledde ner till nästa våning.

Här hade mjölnaren sin viktigaste uppgift. Det visade hans skicklighet eller oskicklighet när stenarna skulle ställas in och mängden säd anpassas. Det varierade med olika fuktighetsgrad på säden och annat. Det var en svår konst, som man inte lärde så snabbt.

På den nedre våningen fanns sållen och mjölbingarna. Sållen drevs av linor från hjärtstocken och var i princip en trumma med silduk spänd runt. Denna trumma lutade och mjölet hälldes i från överändan. Under trumman fanns mjölbingen med olika fack för olika kvaliteter. Det första mjölet som passerade genom silduken var det bästa. Sedan avtog kvaliteten och det allra sämsta - som blev kreatursfoder - hamnade längst ned. Här hade man en pip av trä, där en säck kunde anbringas och i denna hamnade det sista.

På denna våning fanns också kvarnvågen, som var nog så viktig. Här vägdes det malda och "tullen" togs ifrån. Det var den del av mjölet, som kvarnen fick i betalning och av tullen skulle en del räcka till mjölnarens lön och resten till underhåll av kvarnen.

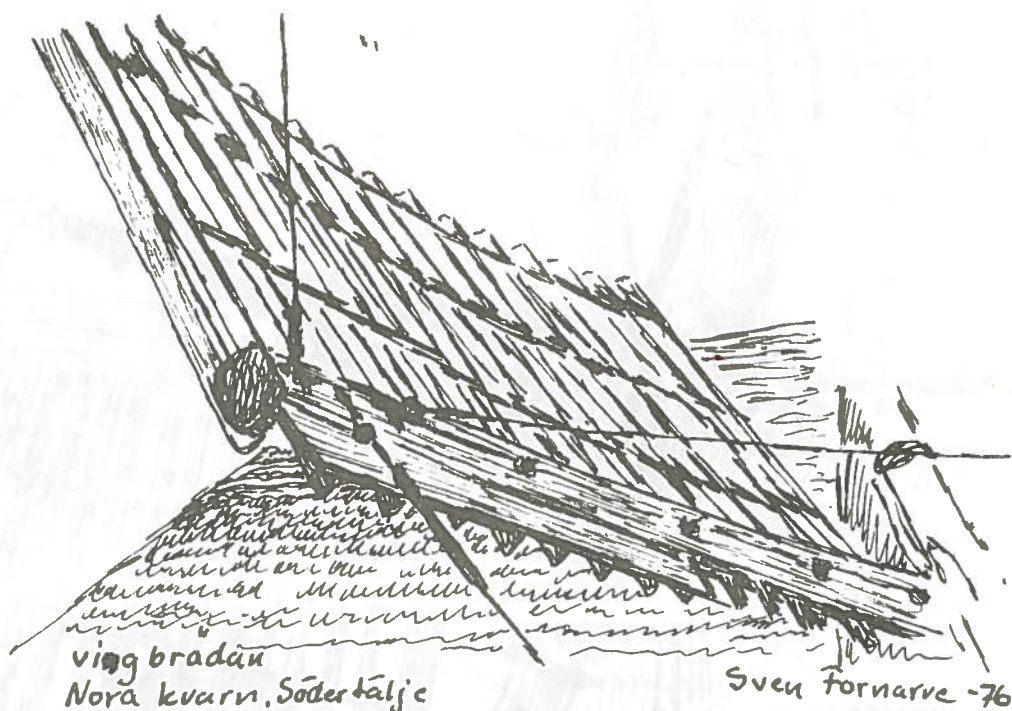

Vingarna på kvarnen var givetvis viktiga. De måste vara exakt intrimmade för att kvarnen skulle fungera bra. Varje vinge hade en viss skevning. I ytterkanten

var vingens lutning mot vinden mindre, än den var närmare centrum.

Vingarna var uppbyggda med ett "vingrå" - en kraftig bjälke, som var infäst i vingaxeln med tappar och beslagen med kraftiga järn. Det ena vingparet gick framför det andra just för att man skulle kunna anbringa järnbeslagen över vingaxeln. Här fanns då också möjlighet till justering. Genom att lägga kilar under järnet, kunde man ändra vingens inställning. Detta skedde efter mallar och i förhållande till kvarnväggen. Mallarna förvarades i nedre våningen. Så snart man märkte, att kvarnen dunkade eller svajade när den gick, tog man itu med en sådan justering. På Vingrån fanns sedan en stege, över vilken man spände segelduk. Vid svag vind kläddes hela vingen med duk, men när vinden ökade kunde man "reva" seglen, som på en båt.

På vingråets framkant fanns vindbrädan, som skulle klyva vinden på rätt sätt.

Herrhamra kvarn hade troligen haft en föregångare. Var den låg och hur den såg ut finns det inga anteckningar om.

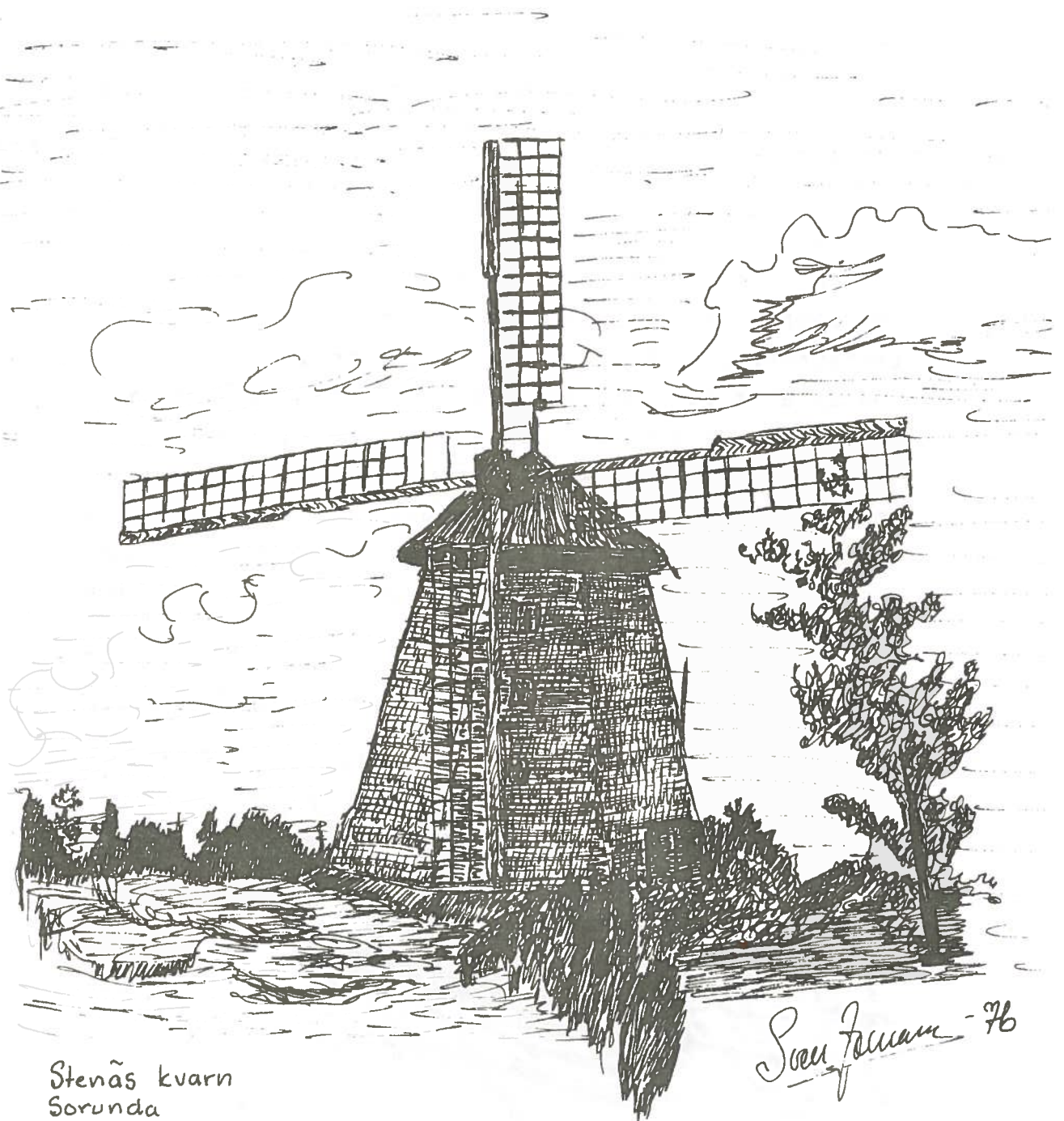
Meningen var, att kvarnen skulle tjänstgöra för skärgårdsbefolkningen, men enligt uppgift var det många, som utnyttjade Trosa kvarn, där de sedan gammalt varit

vana att få sin säd mald. Det var ju så, att skärgårdens folk hade Trosa som sin köpstad. Där handlade de oftast sina varor och då blev det naturligt, att samtidigt besöka kvarnen.

Stennäs kvarn på Lisön tog också en del kunder ur skärgården - konkurrensen var hård redan på denna tid.

Hur som helst, så har ändå kvarnen vid Herrhamra haft en stor betydelse för denna trakt.

När detta skrives i dec. 1980 finns det planer på en restaurering av kvarnen. Det är en sak, som bör stödjas av alla goda krafter. Den finns där som ett välkänt sjömärke och det vore extra trevligt om också vingarna kunde återskapas. Det skulle förhöja utseendet betydligt och givetvis behöver inte vingkonstruktionen fungera utan kan anbringas fast vid kvarnhuset. Kanske kunde kvarnen bli lik den gamla Stennäs kvarn som den såg ut för ett trettiotal år sedan.

Stenås kvarn
Sorunda
tecknad efter
gammalt foto

Sven Jonasson - 76

UTDRAG UR FÄLLNÄS KASSABOK FÖR ÅR 1866

	Wederqvarns conto	
Juni	30 Huggt och bilat 1980 aln Wirke	132:21
	30 Timmerdagsverken à 2,50	75:-
	51 " " à 2,12	108:12
	30 " " à 1,75	52:50
	Genom Commissionär Carlssons räkningar	
	42 Centner 90 skålp. diverse jern enl. Jacobssons räk.	384:65
	16000 diverse spik	119:48
Juli	31 Köpt 1 Spiral Stock	75:-
	Transport till d:o	1:50
	5 skålp. Ståhl	1:50
	18 alnar Berg borrarat à 45 /	8:10
	35 Sty Hvitbokskugg à 67 /	23:45
	Fragt för 7 Timmermän från Stockholm	7:-
	d:o för Jern från Stockholm	2:-
	10 skålp. Talj	5:-
	10 dagar à 1.50	15:-
	Köpt Krita	1:-
	197 3/4 dagsverken à 75 / till o med 2.50 /	400:05
	Köpt 2 par Qvarnstenar enl. Wennbergs räkn.	616:-
	Köpt 2 Sty Ståhlqvarnstenar enl. C.Anderssons räkn.	110:-
	Köpt 1 Sty Hallsten enl. Aug: Lamms räkn	25:58
Aug	31 Fragt för Jern och Plåt tillsammans	4:50
	d:o för div	2:-
	2 par Qvarnstenar hackade	40:-
	2 Dörrar med karmar och insättning	25:-
	834 quadrataln panelat qvarnhuset à 15 / per qv.aln	125:10
	27 dagsverken à 2:50 23 Dagsverken à 2:12	112:02
	188 3/4 Dagsverken à 2:- 16 Dagar à 2,25	213:50
	40 1/2 Dagsverken à 1:75 60 1/2 Dagar à 1:50	161:18
	Köpt 2 Kappar Gips till qvarnstenars hopsättning	1:50
	400 Fot Segelduk till Qvarnsegel à 30 /per fot	120:-
	140 famnar 12 garns lina	35:-
	2 skålp. Segelgarn	3:-
	2 Sty Qvarnstenar enl. räkn.	240:-
	Fragt och arbetshjelp	21:64
	Transport	<u>3,465:88</u>

		Wederqvarns conto II	
aug	31	Köpt 10 skålp. Ståhl enl. räkn.	3:-
		8 Centner 80 skålp. Jern enl. räkn.	73:97
		Från Mjöl och Gröpes conto	
		Till Qvarnens affärgning 25 skålp. Rågmjöl	1:25
sept.	30	1 skålp. Smergel till qvarnstenarna	0:50
		10 alnar Domistik till Sigtdukarna	3:70
		$\frac{1}{2}$ skålp. Lim till Sigtdukarna	0:13
		Fragt för Wigter och Wågbalance på Ångbåten Trosa	1:50
		33 $\frac{1}{2}$ Dagsverken å 1:50 40 Dagsverken å 1:75	120:25
		158 Dagsverken å 2 rg 44 Dagsverken å 2:12	409:28
		29 Dagsverken a 2:25 25 Dagsverken å 2:25	127:75
		Diverse accordsarbete	3:-
		Enl. Comm. Carlssons räkn. 9 lådor Jernplåt till tak	434:-
		2 Sty Lås med Skrufvar till Dörrarna	14:-
		4 Stänger 7/8 tum 4 kantJern 1 Centner 54 skålp.	13:09
		7 Famnar Jernkätting till Hissen	21:-
		(1 sty Wåg) 6 par 12 x 2 tums ledgångjern	5:-
		2000 Tolknubb	0:80
okt	31	15 diverse Dagsverken olika pris	31:24
		Glasinsättning och målning af fönster	6:-
		Byggmästare Jernberg för upprättad ritning och värkstäld Byggnad Contant enl räkn.	450:-
		Enl. Commissionärens räkning 30 alnar 48 garns Tross	10:-
		10 alnar 12 garns Tross	2:50
nov	30	3 dagsverken för ändring vid Qvarnverket	6:50
dec	31	Mjölmar Boman för resa till Huddinge med qvarndubbar till Jernberg	2:-
		19 fot sigtduk n:r 3 9 fot nr 5 9 fot nr 6	125:88
		4 fot nr 7	18:80
		Wärkstäldt Plåtslageri å Qvarnen af 5 3/4 Skålp.plåt jente reseomk. för 2 ne man från o till Stockholm	96:75
		Transport	5.447:77

Dec 31	JERN O SPIK CONTO	
	11.800 3 tums Spik	47:20
	2,900 4 tums Spik	15:75
	1,300 5 tums Spik	11:70
	3,200 div småspik	2:80
	10 Centner 10 skålp. Jern	101:-
	MARSTABONDEN NILS LARSSON	
	3 Dagar kört Bjelkar ur Skogen	3:-
	SVALSTABONDEN L O LARSSON	
	En resa till Tumba Skjutsat mjölnaren i och för Qvarnverkets fullbordande	5:-
	S.GRIMSTABONDEN PER PERSSON 1 dag kört Plank	2:25
	STENBERGA CARL ROB.JANSSON 3 dag: kört virke	3:-
	SELJDALN ERIC ERICSSON 2 dagar sydt Segel	1:50
	d:o 13 dagar sydt Qvarnsegel	9:75
	d:o 2½ dagar måladt Fönsterbågar m.m.	1:87
	HERRAR J.o C:G:BOLINDER I STOCKHOLM påför för förfärdigadt Gjutgods till Wäderqvarn enl.räk.	1.837:33
	DIVERSE WARORS CONTO	
	5 skålp. Talj à 45 / 2:25 60 skålp. Wictriol à 1:50	6:75
	1 Tun: eller 8 Lispund Rödfärg	10:50
	DIVERSE OMKOSTNADERS CONTO	
	påför ½ Kanna Bomolja	1:10
	24 skifvor glas à 50 /	12:-
	60 skålp. Slammad Krita	2:40
	ÅKERBRUKETS CONTO	
	Påför 29 dagsverken à 60	17:40
	STENNÄS UTGÅRDS CONTO	
	Påför smide till Qvarn	6:50
	SKÄRLINGE UTGÅRDS CONTO	
	4 dagkörningar med Bjelkar	12:-
	32 karldagsverken à 75	24:-
	2 par Hästdagsverken à 2 9 par Oxdagsverken à 1	13:-
	STENNÄS UTGÅRDS CONTO	
	215 karldagsverken à 75 /	161:25
	33 par Hästdagsverken à 2	66:-
	61 par Oxdagsverken à 1	61:-
	Summa	7.884:02

SPANNMÅLS CONTO KREDIT

I november månad 1866~~6~~ kom man tydkigen igång med malningen i Stennäs kvarn. Före detta datum finns ingen anteckning, men för november står antecknat:

66 kubikfot råg, 15 kbf korn, 59 kbf slösäd.

För december står:

36 kbf råg, 18 kbf blandsäd, 72 kbf 9 kannor havre, 42 kbf slösäd.

Tidigare hade man Källsta kvarn där det mesta maldes.